

## मुक्ति रामायण खण्डकाव्यको विधातात्त्विक अध्ययन

### शारदा पाण्डे

उपप्राध्यापक नेपाली विभाग, पद्मकन्या बहुमुखी क्याम्पस, बागबजार, काठमाडौं ।

Email: [pandeysharda091@gmail.com](mailto:pandeysharda091@gmail.com)

<https://orcid.org/0009-0004-8580-3183>

Received date: 24 Jan. 2025

Reviewed date: 30 Oct. 2025

Accepted date: 15 Dec. 2025

### लेखसार

युद्धप्रसाद मिश्रको खण्डकाव्य 'मुक्ति रामायण' मा खण्डकाव्यका विधागत तत्त्वका आधारमा अध्ययन गरिएको छ । यस काव्यमा रामायणीय विषयवस्तु, पात्र, परिवेश जस्ताको तस्तै प्रयोग गरी तत्कालीन युग सुहाउँदो पात्रका वैशिष्ट्य परिवर्तन गरी कृतिगत सन्दर्भ पुनर्सिर्जन गरिएको छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा ईश्वरीय शक्तिका रूपमा रहेका रामलाई क्रान्तिकारी पुरुषका रूपमा चित्रण गरिएको छ । सीता र शरभङ्गलाई विद्रोही पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । कवि मिश्रले तत्कालीन निरङ्कुश शासकका रूपमा रावणलाई चित्रण गरी त्यस प्रवृत्तिको विरोध गर्दा आफू निर्वासित हुनुपरेको तत्कालीन नेपाली राष्ट्रिय राजनीतिक सन्दर्भलाई संयोजन गरेका छन् । निरङ्कुश प्रवृत्तिको अन्त्य नभएसम्म स्वतन्त्रता प्राप्त नहुने कविको वैचारिक स्वर अभिव्यञ्जित भएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा खण्डकाव्यका विधागत तत्त्वहरूको विश्लेषण गरी कृतिका संरचनात्मक घटकहरू सबल रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

**शब्दकुञ्जी :** आद्यरूप, क्रान्तिपुरुष, निरङ्कुश, पौराणिक, विद्रोही पात्र ।

### १. विषयपरिचय

युद्धप्रसाद मिश्रको मुक्ति रामायण (२०२७) खण्डकाव्य वाल्मीकि रामायणको 'अरण्यकाण्ड'मा वर्णित विषयवस्तुलाई लिएर रचना गरिएको कृति हो । उनका कविताहरूलाई सङ्कलन गरी युद्धप्रसाद मिश्रका काव्यरचनाहरू (२०६४) भन्ने कृति पनि प्रकाशित गरिएको छ । यस खण्डकाव्यमा रामलाई मायालु, आदर्श पति र विद्रोही व्यक्तिका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस लेखमा खण्डकाव्यका आधारभूत विधातत्त्वहरूका आधारमा कृतिको विश्लेषण गरिएको छ । मुक्ति रामायण खण्डकाव्यमा भएको कृतिगत सन्दर्भ, विषयवस्तु, प्रबन्धविधान, लयविधान, उक्तिढाँचा, विम्बविधान, वैचारिक स्वर, भावविधानलगायत खण्डकाव्यका विधातत्त्वका आधारमा मुक्ति रामायणको अध्ययन गर्नु यस लेखको मूल उद्देश्य रहेको छ ।

### २. अध्ययनविधि र सैद्धान्तिक ढाँचा

प्रस्तुत लेखमा आवश्यक सामग्री प्राथमिक तथा द्वितीयक दुवै प्रकारका सामग्री प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक स्रोत सामग्रीको रूपमा युद्धप्रसाद मिश्रद्वारा रचित मुक्ति रामायण खण्डकाव्यलाई लिइएको छ भने

द्वितीयक स्रोतसामग्रीको रूपमा खण्डकाव्यको विधातत्त्वसित सम्बन्धित सैद्धान्तिक कृतिहरू, खण्डकाव्यको विधातत्त्वमा आधारित भई गरिएका अन्य अध्ययनहरू र विवेच्य खण्डकाव्यको अध्ययन गरिएका लेख तथा रचनालाई प्रयोग गरिएको छ । यस अध्ययनलाई आवश्यक पर्ने दुवै प्रकारका सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ । प्रस्तुत लेखमा प्राथमिक सामग्रीको विश्लेषणका लागि खण्डकाव्यको विधातात्त्विक सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरिएको छ । कृतिपठनलाई केन्द्रमा राखेर विधासिद्धान्तका आधारमा पाठको व्याख्याविश्लेषण गरिएकाले प्रस्तुत लेख गुणात्मक पद्धतिमा आधारित छ साथै यसमा पाठ विश्लेषण विधि प्रयोग गरिएको छ ।

प्रस्तुत लेखमा मुख्य सैद्धान्तिक आधारका रूपमा पूर्वीय खण्डकाव्यसिद्धान्तलाई लिइएको छ । पूर्वीय काव्यपरम्परामा इसाको चौधौं शताब्दीका संस्कृत काव्यशास्त्री विश्वनाथले आफ्नो साहित्य दर्पण शीर्षकको लक्षणग्रन्थमा खण्डकाव्यको परिभाषा दिएका छन् । उनका अनुसार “खण्डकाव्य एकदेशानुसारि वा एकदेशीय हुन्छ” (सन् १९७९, पृ. ५५५) । विश्वनाथको खण्डकाव्यसम्बन्धी यही परिभाषालाई विद्वानहरूले आआफ्नै तरिकाले व्याख्या गरेका छन् । मोहनहिमांशु थापाका अनुसार “खण्डकाव्यमा जीवनको कुनै एक पक्ष वा खण्डको काव्यात्मक प्रस्तुति हुन्छ” (२०६६, पृ. ६४) । उनले जीवनको एक पक्षको कवितात्मक प्रस्तुतिलाई खण्डकाव्य मानेको देखिन्छ । “काव्यको एक टुक्राजस्तो छोटो कथानक लिएर शृङ्खलित रूपमा बीचैबाट उठेर बीचैमा टुङ्गिएको, सर्गबन्धन र सन्धिबन्धन नभएको, छोटो काव्यलाई खण्डकाव्य भन्दछन्” (सिग्दाल, २०६८, पृ. ९२) । यसमा खण्डकाव्यलाई कथानकसहित, शृङ्खलित, सर्गसहित वा सर्गरहितको छोटो काव्यका रूपमा परिभाषित गरिएको छ । “खण्डकाव्यले कुनै एउटा घटनालाई वा कुनै जीवनको मार्मिक अनुभूतिलाई प्रकट गर्छ” (रिसाल, २०५८, पृ. १५१) । यसरी जीवनको एउटा कालखण्डको मर्म उद्घाटन गरिएको लयात्मक प्रस्तुति खण्डकाव्य हो भन्ने कुरा स्वीकार्य भएको स्पष्ट हुन्छ ।

खण्डकाव्यको विश्लेषण विभिन्न आधारमा गर्न सकिन्छ । खण्डकाव्यका विश्लेषणका आधारका सम्बन्धमा विद्वानहरूको एउटै मत पाइँदैन । कृष्णप्रसाद आचार्यले आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्य (२०६३, पृ. ३१६) पुस्तकमा खण्डकाव्यका तत्त्वहरूलाई कथा, चरित्र, भाषाशैली, वातावरण, जीवनदृष्टि गरी पाँच प्रकारमा वर्गीकरण गरेका छन् । त्यसै गरी मोहनहिमांशु थापाले साहित्य परिचय (२०७३, छैटौं संस्क) मा खण्डकाव्यका पाँच तत्त्वहरू नै उल्लेख गरेका छन् । महादेव अवस्थीले रत्न बृहत् नेपाली समालोचना (२०७६) मा खण्डकाव्यका मूलभूतहरू तत्त्वहरू यस प्रकार उल्लेख गरेका छन् : (१) कृतिगत सन्दर्भ (२) भाषाशैली (३) लयविधान (४) भावको आख्यानीकरण वा प्रबन्धविधान (५) प्रबन्धविधानसँग सम्बद्ध सर्गयोजना (६) विषयवस्तुगत भावविधान (७) उक्तिढाँचा (८) विम्बप्रतीकविधान र अलङ्कारप्रविधि र (९) आयाम (पृ. ५२) मा वर्गीकरण गरिएको छ । यस लेखमा अवस्थीद्वारा प्रतिपादित खण्डकाव्यका यिनै तत्त्वहरूका आधारमा युद्धप्रसाद मिश्रको मुक्ति रामायण खण्डकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ ।

### ३. मुक्ति रामायण खण्डकाव्यको विश्लेषण

मुक्ति रामायण कवि युद्धप्रसाद मिश्रद्वारा संरचित खण्डकाव्य हो । कविले यसमा वाल्मीकि रामायणमा वर्णित विषयलाई आधार बनाई तत्कालीन नेपालको राष्ट्रिय परिस्थितिलाई प्रतिविम्बन

गरेका छन् । यस खण्डकाव्यको विश्लेषण विभिन्न विभिन्न आधार तथा ढाँचामा गर्न सकिन्छ । विश्लेषणका विविध आधारहरूमध्ये यस लेखमा कृतिगत सन्दर्भ, विषयवस्तु, प्रबन्धविधान, भावविधान, वैचारिक स्वर, छन्दविधान, उक्तिढाँचा, विम्ब र प्रतीक तथा भाषाशैलीगत साहित्यिक कवितात्मक अभिव्यक्तिका घटक तत्त्वहरूको उपयोग गरी प्रस्तुत खण्डकाव्यको विश्लेषण गर्नु उपयुक्त हुने ठानी सोहीअनुरूप गरिएको छ ।

### ३.१ कृतिगत सन्दर्भ

युद्धप्रसाद मिश्रले प्रस्तुत खण्डकाव्य लेखनको प्रेरणास्रोतका सम्बन्धमा “खोदाइगरिएको नहरजस्तो नभई समुद्र पुग्ने नदीभैँ टेढोमेढो स्वतन्त्र गतिरूपको र वाल्मीकि रामायणको आधारमा जस्तौसुकै भए पनि आफ्नै अनुहार लिएर प्रस्तुत काण्डदेखि सयकोटि रामायणहरूबाट एउटा एउटा रामायण उठ्न खोजेको छ । यसका भावी काण्डहरूसमेतको सम्पूर्णतालाई **मुक्तिरामायण नाउँले** विभूषित गरेको छु” (मिश्र, २०६४, पृ. ३०८) भन्ने अभिव्यक्तिबाट काव्य लेखनको अभिप्राय स्पष्ट हुन्छ । यस खण्डकाव्यमा रामलाई वाल्मीकि रामायणको कथाप्रसङ्गविपरीत चित्रण गरिएको छ । प्रस्तुत काव्यमा रामलाई विद्रोही चरित्रका रूपमा उभ्याई मिश्रले २०२७ सालको नेपाली राजनीतिले शासक वर्गमा बढ्दै गएको निरङ्कुशताबाट समाजलाई विमुक्त गराउन चाहेको कृतिगत सन्दर्भ रहेको बुझिन्छ । यो काव्य जम्मा आठवटा सर्गमा संरचित भए पनि कुनै पनि सर्गको नामकरण गरिएको छैन । सर्गबाट विषयवस्तु उल्लेख गरिनुपर्ने पूर्वीय मान्यताअनुरूप त्यसो पनि गरिएको छैन । “पौराणिक विषयवस्तुको चित्रणसँगै मुक्ति रामायणमा भगवान् रामलाई अलौकिक ईश्वरीय चरित्रका रूपमा प्रस्तुत नगरी राज्यबाट निष्कासित एवम् शोषित पीडित व्यक्तिका रूपमा देखाइएको छ” (पौड्याल, २०८०, पृ. १२८) । यस काव्यको विषयवस्तु सामाजिक विषयसँग जोडिएको छ । कविले यसमा शासकीय स्वभावगत विशेषताको चित्रण गर्दै ती र त्यस्तो प्रवृत्तिबाट मुक्त हुनुपर्ने सत्यतर्फ सङ्केत गरेका छन् । रावणको सीताहरण, शूर्पणखाको यौनआसक्ति जस्ता विषयवस्तुलाई दैवी तथा ईश्वरीय नभई आम मानवीय जीवनजगत्सँग जोडेको एउटा उदाहरण यहाँ प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

जाऊँ फिरादविच न्याय छ घुसखोर  
इन्साफ गर्न बसने महसूर चोर  
हाम्रो थिएन बलियो मनभिन्न जोर  
हाम्रो थियो समय त्यो बहुतै कठोर । (पृ. २०९)

मिश्रले यो काव्यको रचना गर्ने समयको आसपासमा नेपाली समाजको न्यायको दीप निभेको, घुसखोरहरूको बिगबिगीले आम निम्न वर्गीय नेपाली दीनहीन भएर बाँच्नुपरेको अवस्थालाई प्रस्तुत गरेका छन् । न्यायमूर्ति बनेका व्यक्तिबाटै अन्याय भइरहेको तत्कालीन नेपालको दुरवस्थालाई काव्यमा खिचिएको छ । कविले यो कृति २०२७ मा रचना गरेको समयले पनि तत्कालीन नेपालको निरङ्कुश राजनीतिक अवस्थालाई स्पष्ट बुझ्न सकिन्छ । नेपाली दलगत अवस्था कमजोर रहेको हुँदा नेपालीहरूले अत्यन्त कष्टकर दिन बिताइरहेको अवस्थालाई कविले सार्वजनिक गरेका छन् । कविले यहाँ रामका चरित्रबाट

तत्कालीन नेपाली समाजको वस्तुस्थिति खास गरी शासकहरूमा बढ्दै गएको शक्तिको उन्माद, अन्यायपूर्ण व्यवहार र प्रवृत्तिप्रति व्यङ्ग्य गरेका छन् ।

खण्डकाव्यमा रामले आफूलाई अन्यायका विरुद्ध सङ्घर्ष गर्ने, जनतालाई शोषण गर्ने व्यक्तिलाई यमराजकहाँ पुऱ्याउने वीरपुरुष भएको घोषणा गरेको देखाइएको छ । रामले आफू मानवको हितका लागि हतियार उठाउन बाध्य भएको विषयको उद्घाटन काव्यमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

गर्छु नाश म राक्षसादि जति छन् सम्पूर्ण पृथ्वीभर  
भन्दै शिघ्र उठाउँदै प्रण गरे आकाशमाथी कर  
गर्छु मानवका गुहार विचमा यो ज्यानको अर्पण  
कोही हालतमा पनी विफल भै मेरो नजाओस् प्रण । (पृ. २२५)

कवि युद्धप्रसाद मिश्रले रामले चौध वर्ष वनवास जानुपरेको बाध्यात्मक परिस्थितिलाई काव्यमा प्रस्तुत गरी जनताका अधिकारका लागि लड्दा र आवाज उठाउँदा तत्कालीन शासकहरूका कारण आफू निर्वासित भएर बस्नुपरेको अवस्था देखाएका छन् । वनवासका क्रममा रामले भोगेका पीडा कवि मिश्रले अधिकार प्राप्तिका लागि लड्दा पाएका चूडान्त पीडा र मर्मका रूपमा आएको देखिन्छ । कविले समाजमा व्याप्त आसुरी प्रवृत्तिको अन्त्यका लागि जीवनको बलिदान गर्न पनि तम्तयार रहने विचार व्यक्त गरेका छन् । प्रस्तुत काव्यमा अन्यायीपूर्ण शासकीय व्यवहार र सौतेनी व्यवहारका कारण रामचन्द्रलाई वनवास जानुपरेको विषयलाई उठान गरिएको छ । सामाजिक सन्दर्भ र पौराणिक सन्दर्भको समन्वयात्मक रूपको अभिव्यक्ति नै यस खण्डकाव्यको खास प्राप्ति रहेको कुरा उपर्युक्त सन्दर्भ र सूचनाबाट स्पष्ट हुन्छ ।

### ३.२ विषयवस्तु

विषयवस्तु खण्डकाव्यको महत्त्वपूर्ण संरचक घटक मानिन्छ । पौराणिक र समसामयिक नेपाली राष्ट्रिय चेतना तथा सार्वभौम मानवीय स्वतन्त्रताको संयोजनबाट मुक्ति रामायणको मुख्य विषयवस्तुको निर्माण भएको छ । “खण्डकाव्यमा चित्रण गरिएको जीवन जगत्सम्बन्धी प्रकृति, मानवसमाज, धर्मसंस्कृति, राजनीति, अर्थनीति, इतिहासपुराण आदिजस्ता अनेक पक्षमध्ये कुनै एक हुन सक्दछ” (अवस्थी, २०७६, पृ. ४८५) । प्रस्तुत काव्यमा रामले भोगेका दुःख र पीडालाई चित्रण गरिएको छ । साथै वनवासमा रहँदा शूर्पणखाले आफूलाई अपनाउन आग्रह गरेपछि लक्ष्मणबाट नाक, कान काटिएको र पछि रामको खर, दूषण जस्ता राक्षससँग युद्ध भएको विषय पनि चर्चा गरिएको छ । रामचन्द्र वनवासका बेला शरभङ्गा ऋषिलाई भेट्न गएका बखत स्वर्गबाट इन्द्रले विमानमा लैजान आए पनि जाँदैनन् । इन्द्रलाई राम, सीता र लक्ष्मणले आफ्नो आश्रममा आतिथ्य सत्कार गर्दछन् । तत्कालीन समयमा दरबारमा शासकका नजिक हुने, उनीहरूको स्तुति गाउने चाकडी प्रवृत्तिको कविले शरभङ्गाका माध्यमबाट यसरी व्यक्त गरेका छन् :

त्यो बेला दशरथ अगाडि म भए उनमाद भार्ने थिएँ  
त्यसका खप्परमा उठेर पहिले चिम्टा बजार्ने थिएँ । (पृ. २२९)

राजा दशरथले रामलाई राज्यबाट निकाला गरेपछि शरभङ्गले दशरथजस्ता विवेकहीन स्त्रीलम्पट, स्वार्थी शासकप्रति आक्रोश व्यक्त गरेका छन् । दशरथको विवेकहीनताका कारण राम, सीता र लक्ष्मणले

चौध वर्षको लामो वनवासको सजाय भोग्नुपरेको वस्तुसत्य काव्यमा चित्रण गरिएको छ । यसबाट शासकवर्गको अदूरदर्शिता र आवेगका कारण सिङ्गो समाजले प्रताडना सहनुपरेको विषयतर्फ कविले सङ्केत गरेका छन् । ऋषिजस्ता ज्ञानी पुरुष तथा महात्माहरू पनि शासकको निरङ्कुशताबाट आक्रोशित थिए भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

प्रस्तुत काव्यमा रामका भाइ लक्ष्मणलाई राजकीय वैभवलाई महत्ता नदिने आदर्श भ्रातृत्वप्रेमलाई जीवन्त बनाउने महान् व्यक्तिका रूपमा चित्रण गरिएको छ । कविले सीतालाई वात्सल्यमयी पतिव्रता नारीका रूपमा उभ्याएका छन् । मिश्रले सीतालाई नायिकाका रूपमा प्रस्तुत गर्दै वनवासमा रहेका बेला रावणबाट अपहरित भएको देखाएका छन् । त्यसै गरी कवि युद्धप्रसाद मिश्रले जटायुका माध्यमबाट अन्यायका विरुद्ध लड्न प्रेरित गरेका छन् । अर्काकी पत्नीमाथि गिद्धेदृष्टि लगाउने तत्कालीन शासकका घृणित कार्यलाई घृणा गर्ने जटायुले शक्तिसम्पन्न शासकका विरुद्ध विद्रोह र आत्मबलिदानको आवाज बुलन्द रूपमा व्यक्त गरेको छ । जटायु रावणद्वारा अपहरण भएकी सीताको रक्षाको लागि प्राण उत्सर्ग गर्न पछि नहट्ने नेपाली जातिको प्रतीक बनेर आएको छ । आफू शक्तिहीन हुँदा पनि निरङ्कुशताका विरुद्ध लडिरहने जटायुको प्रतिबद्धतालाई काव्यमा यसरी देखाइएको छ :

रक्षाखातिर आजदेखि रहने छू मैथिलीको सधैं  
सेवाको शुभ लगनमाथि रहनू कर्तव्य हो सम्झदै  
बूढो छू बलिष्ठ छैन अधिभैँ शक्ति भए खोखला  
सकछू तैपनि पक्रनाकन अभैँ राक्षसहरूका गला । (पृ. २३२)

प्रस्तुत काव्यमा चित्रित जटायुको बलिदानीपूर्ण व्यवहार र विचारले उच्च क्रान्तिकारी योद्धाहरूको चरित्र उद्घाटन गर्न खोजिएको छ । “खास गरी कवि मिश्रमा अन्तर्निहित विद्रोही चेतकै प्रतिच्छाया हो” (पौड्याल, २०८०, पृ. १३५) । कविले प्रगति, स्वतन्त्रता र सामाजिक रूपान्तरणको बाधक तत्कालीन शक्तिलाई रावणको प्रतीक मानेका छन् । हाम्रो समाजका नारीहरू रावणजस्ता दुष्टहरूद्वारा प्रताडित भएको सन्दर्भलाई पनि काव्यमा प्रस्तुत गर्न खोजिएको छ । जबसम्म समाजमा रावणजस्ता दुष्टहरू रहिरहन्छन् तबसम्म समाजका नारीहरूले स्वतन्त्र भएर बाँच्ने अवस्था हुँदैन भन्ने कविको अन्तर्दृष्टि रहेको पाइन्छ । मुक्ति रामायण खण्डकाव्यको विषयवस्तुले पौराणिक र वर्तमानका राष्ट्रिय सन्दर्भलाई समेटेको छ । शासकीय अविवेकीपन र स्वार्थी प्रवृत्तिका कारण जनताले भोग्नुपरेको पीडा र मर्मले उत्पन्न आक्रोशलाई समाहित गरी कविले प्रस्तुत खण्डकाव्यको विषयवस्तुलाई सार्थक तुल्याएका छन् ।

### ३.३ प्रबन्धविधान

मुक्ति रामायण खण्डकाव्यको प्रबन्धविधान व्यवस्थित सुगठित छ । युद्धप्रसाद मिश्रले आफ्नो कथ्य विषयका साथै आफ्ना भावना र विचारलाई खण्डकाव्यात्मक आयाममा विस्तार गर्न निश्चित आख्यानको उपयोग गरेका छन् । “खण्डकाव्यमा भावप्रवाहको प्रधानता रहने गरी जीवनका एकांशलाई ढाक्ने किसिमको स्थूल वा सूक्ष्म आख्यानको प्रयोग वाञ्छनीय नै रहन्छ” (अवस्थी, २०७६, पृ. ४८४) । कविले विभिन्न आठवटा सर्गमा आख्यानको कवितात्मक कथन गरेका छन् । यी आठ सर्गमा बद्ध लयका

चतुष्पदी श्लोकहरू क्रमशः ५०, ३३, ३४, ६८, १४३, ४२, २४ र ३० गरी जम्मा ४२४ श्लोकमा पूर्ण गरिएको छ। सर्ग विभाजनका क्रममा श्लोक वितरणमा एकरूपता भने कायम गरिएको छैन। यस खण्डकाव्यका प्रत्येक सर्ग कृतिमा उपयोग गरिएको आख्यानसँग सम्बन्धित निश्चित पात्रको संवादका रूपमा आएका छन्। प्रस्तुत खण्डकाव्यको पहिलो सर्गमा रामचन्द्र विमातृ भाइहरूको कल्याण र दुष्टद्वारा सताइएका प्राणीहरूको रक्षार्थका लागि वनवास जानुको सन्दर्भसँग दोस्रो सर्गमा रामसीताको प्रेमप्रसङ्ग गसमेत जोडिएको छ। तृतीय सर्गमा रामलक्ष्मणविचको लालित्यपूर्ण संवाद, लक्ष्मणले विमाता कैकेयी र पिता दशरथको विरोध गरेको प्रसङ्ग आख्यानात्मक कथावस्तु अघि बढेको छ। चौथो सर्गमा तपस्वी, साधु तथा मुनिहरू जङ्गलका राक्षसद्वारा प्रताडित भएका र त्यसबाट मुक्ति दिलाउन सक्ने वीर पुरुषको जन्म हुन नसकेको भन्ने वर्णन, वनमा लक्ष्मणले योग्य कुटी निर्माणको विषयलाई प्रस्तुत गरिएको छ। पाँचौँ सर्गमा शूर्पणखाले दशरथ र कैकेयीको अन्यायी प्रवृत्तिका कारण राम, सीता वनवासी हुनु परेको विषयसँगै आफू शक्ति र सम्पन्न राजा रावणकी बहिनी भएकी हुँदा आफूसँग विहे गर्न रामलाई आग्रह गर्दा लक्ष्मणले उसको नाक, कान काटिदिएका, राम र लक्ष्मणबाट अपमानित भएकी शूर्पणखाले रावणलाई सीताको अपहरण गर्ने सल्लाह दिएपछि रावण आई सीतालाई वशमा पार्न खोजेको, रावणले शूर्पणखाको अपमानको बदला लिन मारिचको सहयोगमा सीतालाई अपहरण गर्ने प्रपञ्च रचेको विषय आएको छ। छैटौँ सर्गमा रावणले सीतालाई घिसारेको, सीताले लक्ष्मणको आग्रहलाई लत्याएकोमा पछुतो गर्दै विलाप गरेको, सीताको विलापले गर्दा जटायु आएर रावणसँग युद्ध गरेको, जटायुले रावणलाई आक्रमण गरेपछि रावणले क्रुद्ध बनी जटायुका पङ्ख काटिदिएर सीतालाई आफ्नो दरबारमा लगेको सन्दर्भ आएका छन्। आठौँ सर्गमा मृगको खोजीमा गएका लक्ष्मणद्वारा मृगको वास्तविकता बोध भएपछि कुटीमा आउँदा भाउजूलाई नदेख्दा सन्तापमा परी सीताको विछोडमा मर्माहत भई खोजीमा हिँडेका राम र लक्ष्मणलाई चोटग्रस्त जटायुले रावणको हर्कत बताएपछि जटायुको मृत्यु भएको र रामद्वारा अन्त्येष्टि गरिएको विषय प्रस्तुत छ। यसरी विविध घटनाक्रमको समष्टिगत अभिव्यक्तिमा यस खण्डकाव्यको निर्माण भएको छ। कथावस्तुगत आदि भाग, मध्य भाग र अन्त्य भागको क्रमिक रूपमा विकास भएको छ। उपर्युक्त आख्यानलाई यहाँ सामाजिकता, पौराणिकता, प्राकृतिकता, सांस्कृतिकता र मानवीयता सम्बन्धित भावहरूबाट सम्पुष्ट ढङ्गबाट यसरी व्यक्त गरिएको छ :

सासू कैकेयिको ममाथि करको बल्दो अगुल्लो छुट्यो  
मेरो भाग्य फुट्यो अजेय रिपुले आई मलाई लुट्यो  
साम्राज्ञी म हुने भनेर कहने नक्षत्र उल्टो बस्यो  
पापी रावणको डकैत गर्ने हात्भिन्न चुल्लो फस्यो । (पृ.२६०)

प्रस्तुत खण्डकाव्यमा सीताका माध्यमबाट सासू कैकेयीले आफूमाथि घोर अन्याय गरेको भावाभक्ति भएको छ। आफ्नो भाग्य फुटेको हुँदा जित्ने नसकिने गरी शत्रुको पासोमा पर्नु परेको भन्ने सीताको विचार यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ। साम्राज्ञी हुने ज्योतिषले हेरेको नक्षत्र फलागम पनि उल्टो निस्केको विषयसन्दर्भले सामाजिक-सांस्कृतिक पक्षलाई स्पष्ट पार्दछ। यहाँ पापी रावणको डकैत गर्ने हात सीताको चुल्लोमा परेको अर्थात् रावणले सीतालाई चुल्लोमा समाई जबरजस्ती लगेको पौराणिक विषयवस्तु खण्डकाव्यको प्रबन्धविधान तथा भावविधानका लागि उपयोग गरिएको छ।

### ३.४ लयविधान

लयविधान काव्यको महत्त्वपूर्ण घटक मानिन्छ । यस खण्डकाव्यमा बद्ध लय ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । विशेष भाषा र विशेष लयसिर्जना कविताका मुख्य अभिलक्षण मानिन्छन् । “लय काव्यको स्थानिक तत्त्व हो । लय कवितालाई अरू विधाबाट अलग्याउने निजी तत्त्व भएकाले कविता विशिष्ट लयात्मक हुन्छ भनिएको हो” (गौतम, २०६९, पृ. २६) । युद्धप्रसाद मिश्रले यस काव्यको सर्गगत विभाजनमा भने श्लोक सङ्ख्यामा अत्यन्त विमुक्त शैलीको उपयोग गरेका छन् । विवेच्य यस खण्डकाव्यमा कविले बद्धशैलीको पालना गर्दै कथ्य विषयवस्तुलाई स्वतन्त्र किसिमले सहज प्रतीत हुने गरी अभिव्यक्तिगत कुशलता देखाएका छन् । वर्णमात्रिक छन्दमा रचित प्रस्तुत खण्डकाव्यमा भाषिक वर्ण एवम् मात्राको सौन्दर्यपूर्ण प्रयोगले श्रुति माधुर्यको निर्माण भएको छ । कविले यस खण्डकाव्यमा मधुर शब्दका माध्यमबाट अन्त्यानुप्रासीय शैलीगत सौन्दर्यको निर्माण गरेका छन् । सर्गको अन्त्यमा भावी सर्गको सूचना दिइएको यस खण्डकाव्यको पहिलो सर्गको सूचना शिखरिणी छन्दमा रचिएको छ । पहिलो सर्गमा शार्दूलविक्रीडित छन्दका छत्तीस श्लोक छन् र मालिनी छन्दका तेह्र श्लोक छन् । दोस्रो सर्गको सूचना उपजाति छन्दमा गरिएको छ । दोस्रो सर्गमा भुजङ्गप्रयात् छन्दका तेत्तिस श्लोक रहेका छन् । त्यसै गरी तेस्रो सर्गमा शार्दूलविक्रीडित छन्दका तेत्तिस श्लोक रचिएका छन् भने अन्तिम एक श्लोक वसन्ततिलका छन्द रहेको छ । कविले छन्दविधानमा विविध कौशलता प्रस्तुत गरेका छन् । यस खण्डकाव्यको चौथो सर्गमा शार्दूलविक्रीडित छन्दका अट्ठाइस श्लोक छन् भने वसन्ततिलका छन्दका अठ्ठिस श्लोक छन् र अन्तिम श्लोक भुजङ्गप्रयात्बाट पाँचौँ सर्गको सूचना गरिएको छ । कवि मिश्रले पाँचौँ सर्गमा छन्दको विविध रूप प्रस्तुत गरेका छन् । एउटै सर्गमा मन्दाक्रान्ता छन्दका तेइस श्लोक, एघार श्लोकमा समानिका छन्द, एकचालिस श्लोक शार्दूलविक्रीडित छन्द, अठ्सट्टी श्लोक वसन्ततिलका छन्द र अन्तिम एक श्लोक मालिनी छन्द गरी एउटै सर्गमा पाँच किसिमका छन्द प्रयोग गरेका छन् । यसबाट मिश्रले छन्दविधानमा कुशलता प्राप्त गरेको पुष्टि हुन्छ । यस खण्डकाव्यको छैटौँ सर्गमा पाँच श्लोक वसन्ततिलका छन्दबाट सुरु गरी शार्दूलविक्रीडित छन्दका बाह्र श्लोक, विचमा चौबिस श्लोक वसन्ततिलका छन्दमा र अन्तिम एक श्लोक पुनः शार्दूलविक्रीडित छन्दमा लेखी नयाँ सर्गको सूचना गराइएको छ । यस खण्डकाव्यको सातौँ सर्गमा शार्दूलविक्रीडित छन्दका बिस श्लोक रचना गरिएका छन् भने भुजङ्गप्रयात् छन्दमा चार श्लोक रचिएका छन् । आठौँ सर्गमा भुजङ्गप्रयात् छन्दका चार श्लोक छन् भने पच्चिस वसन्ततिलका छन्दका श्लोक छन् । आठौँ सर्गको अन्तिम श्लोक स्रग्धारा छन्दमा रचिएको छ । यसरी मिश्रले विविध किसिमका छन्दयोजना गरी काव्यमा लय सिर्जना गरेका छन् ।

मुक्ति रामायण खण्डकाव्यमा छन्दयोजनाका साथसाथै पदक्रम विचलनका साथ अन्त्यानुप्रासको संयोजनले भाषिक प्रस्तुतिमा कुशलता दर्शाएको छ । सरल र स्पष्ट शब्दको प्रयोगले कविको क्रान्ति चेतना मुखरित एउटा उदाहरणका रूपमा निम्नानुसार श्लोकलाई लिन सकिन्छ :

सन्सारको प्रगतिमा तँ ठूलो तगारो  
तेरो कठोर दिल पत्थरतुल्य सारो  
तेरो विनाश बिच हुन्छ खुसी समाज  
मैदानमा तँकन ल्याई पछार्छु आज

खण्डकाव्यमा लयसिर्जनाका लागि आवश्यकतानुसार नाम, सर्वनाम, नामयोगी, तत्सम, आगन्तुक तथा ठेट नेपाली शब्दप्रयोग गरी भाषिक प्रविधिमा कुशलता देखाएको स्पष्ट हुन्छ । उपर्युक्त काव्यांशमा सन्सार, तगारो र दिलजस्ता नाम शब्दहरूको समुचित प्रयोग गरी लयको निर्माण भएको छ । त्यसै गरी तँ, तेरो सर्वनाम र तुल्य, कनजस्ता नामयोगी शब्दको प्रयोगले अभिव्यक्ति शैलीमा निखारता र स्वभाविकता देखिएको छ, त्यसले काव्यमा बद्धलयात्मक प्रयोगलाई गेयात्मक बनाइदिएको छ ।

### ३.५ उक्तिढाँचा

उक्तिढाँचाका दृष्टिले हेर्दा मुक्ति रामायण खण्डकाव्यमा वर्णानात्मक उक्तिका रूपमा सङ्गति कायम गरिएको छ । यस काव्यमा पौराणिक विषयवस्तुको कथयिताको रूपमा स्वयम् कवि मिश्र उपस्थित देखिन्छन् । उनले तत्कालीन राष्ट्रिय (सामाजिक) राजनीतिले सिर्जना गरेको वास्तविकताप्रति विद्रोही भाव व्यक्त गरेका छन् । पौराणिक विषयवस्तुको आडमा कविको स्वतन्त्र र निर्भीक सचेतता प्रबल सामर्थ्यका कारण सामाजिक, राजनीतिक, प्राकृतिक मुख्य विषयको उक्ति वा कथनलाई चमत्कृत बनाउन प्रत्येक सर्गमा समाज, संस्कृति, पुराण, धर्म, नीति, सेवा, बलिदान र समर्पण आदि विषयलाई कविले परिकल्पना गरेको पात्रका माध्यमबाट आख्यानान्तक उक्ति शृङ्खलाबाट यो खण्डकाव्यको संरचानात्मक स्वरूप बनेको स्पष्ट हुन्छ । यसमा प्रथम सर्गदेखि रामचन्द्र, सीता र लक्ष्मण वनवासमा हिँडेको प्रसङ्गबाट आख्यानान्तक उक्तिको निर्माण गरिएको छ । वनवासका क्रममा विभिन्न ऋषिमुनिसँगको रामको भेट, शूर्पणखाले सीतालाई त्यागी आफूलाई अपनाउन गरेको आग्रह, मृत्युसँग लडिरहेका बखत रामलाई सीताको अपहरणको विषय बताई मृत्यु भएको र राम पत्नी सीताको वियोगमा विव्वल बनेको प्रसङ्गले आख्यानमा रोचकता थपिएको अनुभूत हुन्छ । मुक्ति रामायण खण्डकाव्य खासगरी छलकपट, निरङ्कुशता, लोभानीपापानी, शक्तिप्राप्तिको आशक्ति आदिबाट मुक्तिको कामना गरिएको विषय पनि उक्ति बनेको दृष्टान्त यहाँ प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

मारीचको सहितको छल पोलिदिन्छु  
तेरो नकाव दुनियाँविच खोलिदिन्छु  
तेरो विलास रसमा विष घोलिदिन्छु  
तेरा उपर् म हमला अब बालिदिन्छु । (पृ. २६४)

उपर्युक्त काव्यांशमा वृद्धावस्थाको गिद्धराज जटायुलाई मिश्रले निडरताका साथ रावणसँग युद्ध गर्ने सत्पात्रका रूपमा चित्रण गरेका छन् । जटायुले जादुगर, मायावी र कपटी स्वभावको मारिचको सम्पूर्ण कुकर्महरू भष्म गरिदिने हाँक दिएको छ । उसले रावणको नीच प्रवृत्ति र स्वभावको दुनियाँका सामु उदाङ्ग गराइदिने प्रण गरेको छ । जटायुले रावणको कामुक चरित्र, स्त्रीलम्पट स्वभाव विलासी मनोवृत्तिको अन्त्यका लागि आक्रमण गरी दुष्टताको नाश गरिछाड्ने धावा गरेको छ । कविले यहाँ तत्कालीन शासक वर्गमा हुने विलासी तथा कामुक प्रवृत्तिप्रति तीक्ष्ण व्यङ्ग्य पनि गरेका छन् । शासकहरू आफ्नो सुख र मस्तीका लागि शक्ति र सत्ताको दुरुपयोग गर्न पनि कुनै कसर बाँकी नराख्ने प्रवृत्तिप्रति कविको आक्रोश पनि यहाँ उक्तिका रूपमा व्यक्त भएको छ ।

### ३.६ विम्ब/प्रतीकविधान

मुक्ति रामायण खण्डकाव्य वाल्मीकीय रामायणको विषय, परिघटना, सन्दर्भ र पात्रहरू टपक्क टिपेर रचना गरिए तापनि कविकल्पनाद्वारा सिर्जना गरिएका सङ्केत, विषय, आदिचिन्हजस्ता विभिन्न किसिमका विम्ब र प्रतीकहरूको प्रयोग पनि प्रशस्त पाइन्छन् । “प्रत्येक जातिका प्राचीन मिथकमा देवीदेवता, वीर, महान् नायक आदिका कथाहरू प्रतीकात्मकताले भरिएका हुन्छन् । उदाहरणका लागि भगवान् कृष्ण कतै युगनेताको प्रतीकका रूपमा आएका हुन्छन् भने कतै वर्तमान युगमा षड्यन्त्र र जालझेल गर्ने राजनीतिज्ञको प्रतीकका रूपमा आएका हुन्छन्” (पौड्याल, २०८०, पृ. १२७) । कविले कथ्य विषयवस्तुलाई व्यक्त भाव र विचारमा चमत्कार सिर्जना गर्न यस खण्डकाव्यमा विभिन्न विम्ब /प्रतीकहरूको स्वभाविक प्रयोग गरिएको छ । यसमा खास गरी मिश्रले रामलाई माया र छलको नाश गर्ने ईश्वरका रूपमा नदेखाएर तत्कालीन समयमा निरङ्कुश शासकका षड्यन्त्र, सत्ता र शक्तिप्रतिको आशक्ति, राज्यको ढिकुटीको दुरुपयोग, विलासी प्रवृत्ति र प्रलोभन नाश गर्ने क्रान्तिकारी शक्तिका प्रतीकका रूपमा नेपाली जनता रहेको देखाएका छन् । मानिसमा सत्तालोलुपताका कारण बढ्दै गएको नैतिक स्वलनप्रति कविको विद्रोही चेतना विम्ब बनेर आएको छ । मुक्ति रामायण खण्डकाव्यमा सीता, लक्ष्मण, जटायु, ऋषि शरभङ्गा र शूर्पणखा पौराणिक पात्र वर्तमान समाजका विभिन्न प्रवृत्ति र चरित्रका प्रतीक बनेर आएका छन् । ऋषि शरभङ्गाका माध्यमबाट कविले जनताको अधिकारको रक्षा गर्ने विद्रोही व्यक्तिका प्रयोग गरेका छन् । लक्ष्मणलाई सहृदयी, आदर्श भ्रातृत्वको भाव जागृत गराउने भाइको प्रतीकका रूपमा चित्रण गरिएको छ । यस खण्डकाव्यमा सीताको अपहरणका माध्यमबाट जनइच्छाको हत्या गर्ने, नारीअस्मितालाई आफूखुसी उपभोग गर्ने निरङ्कुश शासकको विम्ब उतारिएको छ । विवेच्य कृतिमा चित्रित जटायुलाई बफादार, पराक्रमी, बलिदान गर्ने नेपाली जनताको प्रतीकका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । कविले यहाँ जनअधिकार विरोधी सत्ता जति नै सुदृढ देखिए पनि जनताको जित टाढा छैन भन्ने सत्यलाई संयोजित गरेको बुझिन्छ । शूर्पणखाको चरित्रका माध्यमबाट आजका भोगवादी प्रवृत्तिमा लिप्त नारीहरूको प्रतीक बनाइएको छ । असत् पात्र मारिचले रूप परिवर्तन लक्ष्मणलाई छल गरेको सन्दर्भबाट तत्कालीन समयमा मारिचरूप चरित्रका व्यक्तिहरूले शासक वर्ग र आम जनतालाई अनेक प्रलोभनमा पारी स्वार्थसिद्ध गर्ने व्यक्तिहरूको प्रतीक बनाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

पन्नाका उपहार लेउ अब यी इच्छा गरेका जति  
तिम्रो जीवनलाई छैन महँगो कौनै कुरा एक् रति  
पेटारी सुनकाविषे भरिभरी नौरत्न लाखौँ थरी  
हाँसीघौँ तिमि एकपल्ट खुसि भै बोली गुलीयो गरी । (पृ. २६८)

उपर्युक्त काव्यांशमा भौतिक धन र बलको घमण्ड गर्ने रावणले सीतालाई अपहरण गरी उनको अमूल्य अस्मितालाई मूल्यवान् वस्तुद्वारा खरिद गर्न खोजेको छ । सीतालाई अनेक गरगहनाको प्रलोभनमा पारेर उनको अस्मिता लुट्न खोजेको माथिको सन्दर्भले तत्कालीन शासकीय मानसिकतालाई संबोधन गरेको छ । यहाँ रावणले सीतालाई गरेको दुर्व्यवहार तत्कालीन सत्ताधारीहरूको नारीलाई हेर्ने दृष्टिकोणको विम्ब हो । यसरी कविले उपर्युक्त विम्बका माध्यमबाट कथ्य सन्दर्भलाई व्यञ्जनागम्य अर्थका रूपमा सम्प्रेषण

गरिएको छ। यस खण्डकाव्यमा रामायणकालीन (पौराणिक) पात्रको प्रतीकात्मक अभिव्यक्तिका माध्यमबाट तत्कालीन अर्थात् कृतिलेखनको सामाजिक सन्दर्भलाई विम्बात्मक स्वरूप प्रदान गर्ने कुशलता प्रदर्शन गरेका छन्।

### ३.७ भावविधान

भावविधानका दृष्टिले हेर्दा मुक्ति रामायण प्रभावशाली खण्डकाव्यका रूपमा लिन सकिन्छ। यसमा खण्डकाव्यकार मिश्रले आख्यानयोजना र प्रबन्धात्मक संरचनाका बीच सामञ्जस्यकारी तत्त्वका रूपमा विविध मनोभावहरूको समुचित संयोजन गरेका छन्। यसमा शूर्पणखाको मनमा जागृत रामप्रतिको अति यौनआकर्षण र राजा दशरथमा बढ्दै गएको स्त्रीलम्पट स्वभावगत विशेषताका कारण बुद्धि विवेकमन्दता भएको स्थिति, कैकेयीको राज्यसत्ताप्रतिको स्वार्थको अतिवादी विचार, राम र लक्ष्मणको भ्रातृत्वप्रेम, जटायुको सत्यनिष्ठा आदि विषयलाई तदनुकूलको भावशृङ्खलामा स्थायी भावमूलक रौद्र, वीर, करुण स्थायी भावको परिपाकतर्फको उन्मुखता जागृत भएको पाइन्छ। यसमा प्रथमतः शरभङ्ग ऋषिको मनमा जागृत दशरथप्रतिको घृणा र रिसको आवेग एक पक्षीय भावको चित्रण गरिएको छ। यसले चरित्रनायकको आक्रोशमय चित्रणद्वारा प्रतिफलित क्रोध स्थायी भावमूलक रौद्र रस भावको अभिव्यक्ति गरिएको देखिन्छ। क्रोध स्थायी भावतिर डोच्याई यस खण्डकाव्यमा क्रोध स्थायी भावमूलक रौद्र रसतिर उन्मुख गराइएको छ। त्यसैगरी शूर्पणखाको रति स्थायी भावलाई शृङ्गारतर्फ निर्देश गर्दा लक्ष्मणको क्रोध स्थायी भावमूलक रौद्र रसको देखाइएको छ। रावणले सीताको अपहरण गर्दाको स्थितिमा रावणमा रति स्थायी भाव जागृत भएतर्फ निर्देश गर्दै कविले सीताले गरेको विलापतिर उन्मुख गराएको हुँदा शोक स्थायी भावमूलक करुण रसतर्फ उन्मुख भावविधान भएको पाइन्छ। जटायु र रावणको दुई पक्षीय क्रोध स्थायी भावमूलक स्थितिबाट रौद्र रसतिर उन्मुख भएको स्थिति देखिन्छ। आठौँ सर्गमा एकातिर सीताको दया लागदो मानसिक अवस्था र अर्कातिर रामको विलौनाको भावविधान गरिएको हुँदा शोक स्थायी भावबाट करुण रस उन्मुखको अवस्था सिर्जना गरिएको छ। अन्त्यमा जटायुको दयालागदो अवस्था र मृत्युले शोक स्थायी भाव जागृत करुण रसको भावविधान भएको छ। यहाँ करुण रसको स्थायी भाव शोक हो भने राम र सीताको रोदन, प्रलाप, कम्प र भाग्यनिन्दा अनुभाव हुन्। यी दुईका विचको मोह, स्मृति, ग्लानी, चिन्ता, आँसु आदि करुण रसका सञ्चारी भाव हुन्। राम, सीता र जटायु आलम्बन विभाव हुन्। राम र सीताको वेदनाजन्य विछोड तथा जटायुको मृत्युले स्थायी भावका रूपमा शोक व्याप्त भएको देखिन्छ। यस दृष्टिले करुण रसको सञ्चार भएको स्पष्ट हुन्छ। यसरी प्रस्तुत खण्डकाव्यमा क्रोध, उत्साह र शोक स्थायी भावसंयोजनबाट मुक्ति रामायण खण्डकाव्यको प्रबन्धात्मक भावविधान कसिलो बनेको छ।

### ३.८ वैचारिक स्वर

प्रस्तुत मुक्ति रामायण खण्डकाव्यमा विद्रोही तथा क्रान्तिकारी स्वरको अभिव्यक्ति पाइन्छ। कवि मिश्रले खास गरी शरभङ्ग, जटायु, राम, सीताका माध्यमबाट तत्कालीन निरङ्कुश शासकका दुर्व्यवहार, अन्याय, अत्याचारको विरोध गरी तिनका विरुद्ध विद्रोहको स्वर अभिव्यक्त गरेका छन्। यस खण्डकाव्यमा शक्ति र सत्तामा बस्नेहरूले नै पद र ओहदाको मर्यादा विपरीत कार्य पौराणिक कालदेखि नै हुँदै आएको

सन्दर्भप्रति विरोधी विचार व्यक्त गरिएको छ। “युद्धप्रसाद मिश्रमा धार्मिक पाखण्डप्रति रहेको आलोचनात्मक दृष्टि उनको मुक्ति रामायण - अरण्यकाण्डमा पनि प्रकट भएको छ। उनी व्यावहारिक जीवनमा पनि त्यस्तो पाखण्डबाट टाढा रहने गर्दथे र उनका रचनामा पनि सो कुरा प्रतिव्रीम्बत छ” (गिरी, २०५३, पृ. ५४)। कविमा रहेको स्वन्त्रताप्रतिको चाहना, न्यायपूर्ण समाजको निर्माण, जनअधिकारको सुनिश्चितता, त्याग र बलिदान, निस्वार्थताको भाव, मानवीय सद्भाव, शान्ति र भ्रातृत्वको सञ्चार मुख्य विचारलाई सम्प्रेषित गराउने मुख्य लक्ष्य रहेको बुझिन्छ। कविमा अन्तर्निहित विचार अभिव्यक्तिको साधन विवेच्य खण्डकाव्य बनेको छ। राजा दशरथले रामलाई राज्यबाट निकाला गरेपछि वनवासी बनेको कुरा थाहा पाएपछि शरभङ्ग ऋषिले दशरथजस्ता विलासप्रिय, वासनामा लिप्त, अन्यायी शासकको खुलेर विरो गरेको कुरा काव्यमा यसरी आएको छ :

त्यो छट्टू दशरथ विलासप्रियतालाई पुरा जान्दछु  
त्यस्का खोपीडिभिन्नका पनि सहज् सारा कुरा जान्दछु  
गर्थो साँभविहान एक जपना त्यो कामिनी कञ्चन  
त्यस्को कर्त्ति पनी थिएन जगको माथि हुनाको मन । (पृ.२२१)

दरबारमा शासकका वरिपरि रिङ्ने, उनीहरूको स्तुति वन्दनामा रमाउने, अन्यायको विरोध गर्न नसक्ने अन्धभक्ति देखाउने व्यक्तिप्रति कविले शरभङ्गका माध्यमबाट विद्रोही विचार व्यक्त गरेका छन्। उनले रामलाई राज्यनिकाला गर्दा आफू भएको भए त्यसको टाउकामै बजार्ने थिएँ भन्ने आक्रोश व्यक्त गरेका छन्। यसबाट तत्कालीन परिवेशमा ऋषिमुनिहरू पनि अन्याय र निरङ्कुश शासकबाट असन्तुष्ट भएको सन्दर्भ पुष्टि हुन्छ। यसबाट कविको तत्कालीन शासन सत्ताप्रति भएको तीव्र आक्रोश शरभङ्गको विचारमार्फत अभिव्यञ्जित स्वर यसरी प्रकट भएको छ :

त्यो बेला दशरथ अगाडि म भए उनमाद भार्ने थिएँ  
त्यसका खप्परमा उठेर पहिले चिम्टा बजार्ने थिएँ । (पृ.२२२)

कविले प्रस्तुत काव्यमा शरभङ्ग ऋषिलाई अन्याय र अत्याचारको विरोध गर्ने क्रान्तिकारी व्यक्तिको रूपमा उभ्याएका छन्। उनले रामलाई मातृभूमिबाट निर्वासित गराउने दशरथको विवेकहीन त्यस्तो निन्दनीय कामको लागि सयायँ दिन आफू नचुक्ने भाव व्यक्त गरेका छन्। शासकका विवेकशून्य र कर्तुतको खुलेर विरोध गर्न डराउनुहुँदैन भन्ने कविको विचार मूल स्वर बनेर प्रकट भएको छ। यसरी कविमा अन्तर्निहित स्वतन्त्रता, सामाजिक न्याय, त्याग र समर्पणको भाव, जनउत्तरदायी चिन्तन यस खण्डकाव्यको वैचारिक स्वरको रूपमा प्रकट भएको छ।

### ३.९ भाषाशैली

मुक्ति रामायण खण्डकाव्यमा युद्धप्रसाद मिश्रले कोमल, सरस भाषाशैलीको प्रयोग गरेका छन्। यसमा प्रयोग गरिएको भाषाको वर्णयोजनाका तहमा अनुप्रासीय शैलीगत सौन्दर्यको व्यापकता रहेको देखिन्छ भने तद्भव शब्दप्रयोगको सघनतामा गरिएको तत्सम तथा आगन्तुक स्रोतका शब्दको सान्दर्भिक उपयुक्त प्रयोगले पनि यसको भाषाशैलीलाई काव्यात्मक सौन्दर्यमय तुल्याएको छ। यसमा गरिएको

धेरैजसो छोटोछरिता शब्दको प्रयोगले काव्यको भाषालाई सरल र शैलीलाई सरस बनाएको छ, भने यसभित्र ठाउँठाउँमा गरिएको नामयोगी, सर्वनाम, अनुकरणात्मक र द्वित्व शब्दको प्रयोगले कवितात्मक शैलीमा लयात्मकता, खँदिलोपन, सघन अभिव्यक्ति कौशल भरिएको छ। कथनका सामान्यार्थक, प्रश्नार्थक, आग्रहमूलक वाक्यढाँचाको प्रयोगका साथै वाक्यगत पदक्रममा गरिएको विचलनले यस खण्डकाव्यको शैलीमा रोचकता र आकर्षण थपेका छन्। यसमा गौडी/रीतिमूलक पदसङ्घटनाको प्रसार र माधुर्य र ओज गुणको सम्मिश्रण यसका भाषागत र शैलीगत अभिलक्षणका रूपमा रहेका छन् भन्ने यसको सार रहेको छ।

#### ४. निष्कर्ष

मुक्ति रामायण खण्डकाव्यमा मिश्रले वाल्मीकि रामायणका पात्रहरू र परिघटना यथावत् प्रयोग गरी सन्दर्भगत अभिव्यञ्जनाको पुनर्सिर्जन गरेका छन्। कविले प्रस्तुत कृति २०२७ मा रचना गरेको सन्दर्भ बताएका हुँदा यसमा तत्कालीन राष्ट्रिय राजनीति विषयवस्तु बनेको छ। कविले पौराणिक विषयको आडमा सामाजिक विषयवस्तुलाई संयोजन गरेका छन्। काव्यमा दशरथ राजालाई क्रूर शासकका रूपमा चित्रण गरिएको छ। कविले प्रगति, स्वतन्त्रता र सामाजिक रूपान्तरणको बाधक तत्कालीन शक्तिलाई रावणको प्रतीक मानेका छन्। हाम्रो समाजका नारीहरू रावणजस्ता दुष्टहरूद्वारा प्रताडित भएको सन्दर्भलाई पनि काव्यमा प्रस्तुत गर्न खोजिएको छ। मुक्ति रामायण खण्डकाव्यको विषयवस्तुले पौराणिक र वर्तमानका राष्ट्रिय सन्दर्भलाई समेटेको छ। शासकीय अविवेकीपन र स्वार्थी प्रवृत्तिका कारण जनताले भोग्नुपरेको पीडा र मर्मले उत्पन्न आक्रोशलाई समाहित गरी कविले प्रस्तुत खण्डकाव्यको विषयवस्तुलाई सार्थक तुल्याएका छन्। पापी रावणको डकैत गर्ने हात सीताको चुलोमा परेको अर्थात् रावणले सीतालाई चुलोमा समाई जबरजस्ती लगेको पौराणिक विषयवस्तु खण्डकाव्यको प्रबन्धविधान तथा भावविधानका लागि उपयोग गरिएको छ। यसरी कविले खण्डकाव्यमा लयसिर्जनाका लागि आवश्यकतानुसार नाम, सर्वनाम, नामयोगी, तत्सम, आगन्तुक तथा ठेट नेपाली शब्दका माध्यमबाट भाषिक प्रविधिमा कुशलता देखाएको स्पष्ट हुन्छ। काव्यमा वृद्धावस्थाको गिद्धराज जटायुलाई कविले निडरताका साथ रावणसँग युद्ध गर्ने सत्पात्रका रूपमा चित्रण गरेका छन्। जटायुले जादुगर, मायावी र कपटी स्वभावको मारिचको सम्पूर्ण कुकर्महरू भष्म गरिदिने हाँक दिएको छ। उसले रावणको नीच प्रवृत्ति र स्वभावको दुनियाँका सामु उदाङ्ग गराइदिने प्रण गरेको छ। कविले यहाँ तत्कालीन शासक वर्गमा हुने विलासी तथा कामुक प्रवृत्तिप्रति तीक्ष्ण व्यङ्ग्य पनि गरेका छन्। शासकहरू आफ्नो सुख र मस्तीका लागि शक्ति र सत्ताको दुरुपयोग गर्न पनि कुनै कसर बाँकी नराख्ने प्रवृत्तिप्रति कविको आक्रोश पनि यहाँ उक्तिका रूपमा व्यक्त भएको छ। यसमा राम र सीताको वेदनाजन्य विछोड तथा जटायुको मृत्युले स्थायी भावका रूपमा शोक व्याप्त भएको देखिन्छ। यस दृष्टिले करुण रसको सञ्चार भएको स्पष्ट हुन्छ। यसरी प्रस्तुत खण्डकाव्यमा क्रोध, उत्साह र शोक स्थायी भावसंयोजनबाट मुक्ति रामायण खण्डकाव्यको प्रबन्धात्मक भावविधान कसिलो बनेको छ। कविले प्रस्तुत काव्यमा शरभङ्ग ऋषिलाई अत्याय र अत्याचारको विरोध गर्ने क्रान्तिकारी व्यक्तिको रूपमा उभ्याएका छन्। उनले रामलाई मातृभूमिबाट निर्वासित गराउने दशरथको विवेकहीन त्यस्तो निन्दनीय कामको लागि सयायँ दिन आफू नचुक्ने भाव व्यक्त गरेका छन्। शासकका विवेकशून्य र कर्तुतको खुलेर विरोध गर्न डराउनु हुँदैन भन्ने मिश्रको विचार मूल स्वर बनेर प्रकट भएको छ। यसरी कविमा अन्तर्निहित

स्वतन्त्रता, सामाजिक न्याय, त्याग र समर्पणको भाव, जनउत्तरदायी चिन्तन यस खण्डकाव्यको वैचारिक स्वरको रूपमा प्रकट भएको निष्कर्ष निकालिएको छ। प्रस्तुत मुक्ति रामायण खण्डकाव्यमा कवि युद्धप्रसाद मिश्रले कोमल, सरस भाषाशैलीको प्रयोग गरेका छन्। यसमा प्रयोग गरिएको भाषाको वर्णयोजनाका तहमा अनुप्रासीय शैलीगत सौन्दर्यको व्यापकता रहेको देखिन्छ भने तद्भव शब्दप्रयोगको सघनतामा गरिएको तत्सम तथा आगन्तुक स्रोतका शब्दको सान्दर्भिक उपयुक्त प्रयोगले पनि यसको भाषाशैलीलाई काव्यात्मक सौन्दर्यमय तुल्याएको छ।

## सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अवस्थी, महादेव (२०६३), आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श, काठमाडौं : इन्टेलेक्चुअल बुक प्यालेस ।
- अवस्थी, महादेव (२०७६), 'खण्डकाव्यको सैद्धान्तिक अध्ययन,' रत्न बृहत् नेपाली समालोचना, राजेन्द्र सुवेदी, लक्ष्मणप्रसाद गौतम(सम्पा.), रत्न पुस्तक भण्डार ।
- आचार्य, कृष्णप्रसाद (२०६३), आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्य, काठमाडौं : क्षितिज प्रकाशन ।
- गिरी, जीवेन्द्रदेव (२०५३, ०५४), 'प्रगतिवादी साहित्यकार युद्धप्रसाद मिश्रमा चिन्तन र चरित्रको मेल', वाङ्मय, अनुसन्धानमूलक अर्द्धवार्षिक पत्रिका, पूर्णाङ्क ४ ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६९), कविताको सैद्धान्तिक विमर्श, काठमाडौं : पाठ्य सामग्री पसल ।
- थापा, मोहनहिमांशु (२०७३), साहित्य परिचय (छैटौँ संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- न्यौपाने, सुभाषचन्द्र (२०५९), युद्धप्रसाद मिश्रको खण्डकाव्यकारिता, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- पौड्याल, शालिकराम (२०८०), 'मुक्ति रामायण काव्यका मिथकीय पात्रको सान्दर्भिकता', वाङ्मय, विज्ञसमीक्षित अनुसन्धानमूलक पत्रिका, पूर्णाङ्क-१९, पृ.१२५-१३८ ।
- मिश्र, युद्धप्रसाद (२०६४), 'युद्धप्रसाद मिश्रका काव्यरचनाहरू,' काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेशन्स ।
- विश्वनाथ, (सन् १९७९), साहित्यदर्पण, पञ्चम संस्क, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
- सिग्दाल, सोमनाथ (२०५८), साहित्य प्रदीप, दोस्रो संस्क, काठमाडौं : विद्यार्थी प्रकाशन ।